

Protestantse preken in hun kracht en zwakheid: Een quickscan

PROTESTANT PREACHING, ITS STRENGTHS AND WEAKNESSES: A QUICKSCAN

This article reflects the outcome of a research project on the content and specific features of contemporary Protestant sermons in the Netherlands. The presupposition is that Protestant sermons have to deal in some way with all aspects of daily life in their relevance before God. A qualitative analysis of 20 sermons from a wide range of spiritual denominations within the Protestant Church in the Netherlands shows first of all which expectations are being evoked by the preachers concerning the sermon that follows. Secondly, a number of specific features is analysed: how does the sermon relate to the cultural-societal context, which moral and cultural values are predominant, what are the images of God and of human beings that occur in the sermon, how does the sermon deal with salvation and doom and finally in what way is the Bible a source and standard in the minister's preaching. The conclusions of this first part of a wider research-program indicates a kind of theological vagueness of the sermons that ultimately determines their language, style and content. Our thesis regarding further research is that this has to do with the changing cultural and ecclesial context, as well as a theological illegibility concerning the specific meaning of the Gospel in our network-society with its liquidity and fluidity in spiritual and moral issues.

Een quickscan van actuele prediking

Predikanten investeren veel tijd en energie aan de wekelijkse kerkdiensten. Velen van hen ervaren het voorgaan als een kerntaak binnen hun ambt en beschouwen het als een wezenlijke concretisering van hun roeping tot verbi divini minister, dienaar van het goddelijk Woord. Prediking betreft dan ook de acte van deze dienstbaarheid, in de vorm van het gesproken woord, de viva vox, in de godsdienstige samenkomst van de christelijke gemeente. Onder 'preek' verstaan wij in dit artikel het 'product' van de prediking: de preek die gehouden en gehoord wordt. In liturgie en prediking komen voor predikanten alle aspecten van hun dienstwerk samen: Godswoord en mensenwoord, Bijbel en actualiteit, kerk en wereld, leer en leven, pastoraat en vieren. Het vraagt van predikanten een hoge investering in tijd en energie, om én een duidelijk en aansprekend verhaal te maken in de vorm van een preek, én recht te doen aan de veelkleurige identiteit van de geloofsgemeenschap in het algemeen en

de individuele kerkdienstbezoeker in het bijzonder.¹ De veranderende context van de kerk in onze cultuur en samenleving doet een groot appèl op de liturgische en homiletische competenties van de predikanten. Het gesprek hierover ligt gevoelig.² Om het initiële en post-initiële onderwijs hiertoe optimaal af te stemmen op de praktijk waar predikanten voor staan, doen wij in opdracht van de Protestantse Theologische Universiteit onderzoek naar de prediking in de breedte van de Protestantse Kerk. De eerste fase van ons onderzoek is het in kaart brengen van de prediking van beginnende predikanten in de PKN, allereerst in een ‘quickscan’. Daarbij richten wij ons op de prediking van predikanten met een ervaring van 4 tot 7 jaar als gemeentepredikant, want zij vertegenwoordigen de overgang van de opleiding naar de praktijk en zijn bovendien degenen die de prediking van de toekomst vorm zullen geven. Aan 145 predikanten, die in de jaren 2008 tot 2010 de verplichte nascholing op het seminarium volgden, is gevraagd om mee te werken aan het onderzoek en daartoe materiaal beschikbaar te stellen. Het gaat daarbij om een ‘good practice’, de complete schriftelijke weergave van een kerkdienst, die de predikant zelf evalueert als een dienst waarover hij of zij tevreden is en die men beschouwt als min of meer representatief voor de eigen stijl van preken. Dit schriftelijke materiaal geeft niet het interactieve proces van de prediking weer, maar vormt wel het aanknopingspunt voor het onderwijs aangaande de inhoud van de prediking. Predikanten hebben daarbij tevens een vragenlijst ingevuld over hun praktijk van preekvoorbereiding en over hun eigen inschatting van de geloofsmatige context van ‘hun’ gemeente. 60 predikanten participeerden aan het onderzoek. Voor een kwalitatieve analyse is dit aantal in eerste instantie voldoende, maar representativiteit is daarmee uiteraard niet gegeven. Niettemin bestrijkt dit materiaal de breedte van de PKN qua geloofsopvattingen, zo blijkt uit de inschatting van de spiritualiteit van de gemeente door de voorgangers zelf.³

1 Wij hanteren hier de term ‘verhaal’ in de algemene betekenis van ‘toespraak’. Homiletisch gezien kan het daarbij gaan om verschillende preekvormen, zoals verhalend, betogend, getuigend, verkondigend, onderwijzend, vertroostend enzovoort. Zie voor verschillende functies van de prediking R.S. Reid, *The Four Voices of Preaching: Connecting Purpose and Identity behind the Pulpit*, Grand Rapids 2006, 24. G.D.J. Dingemans, *Als hoorder onder de hoorders: Hermeneutische homiletiek*, Kampen 1991, 37vv. Ciska Stark, *Proeven van de preek: Een praktisch-theologisch onderzoek naar de preek als Woord van God*, Zoetermeer 2005, 6 vv.

2 Zie de reacties op het interview met De Leede en Stark in Trouw, 18 september 2012, www.trouw.nl/tr/nl/4716/Christendom/article/detail/3318265/2012/09/18/Heimwee-naar-de-donderpreek.dhtml.

3 Vergelijkbaar empirisch onderzoek waarin de bandbreedte van de PKN gethematiseerd wordt, is er niet. Recent hoordersonderzoek op basis van empirisch materiaal is te vinden in T.T.J. Pleizier, *Religious Involvement in Hearing Sermons: A Grounded Theory Study in Empirical Theology and Homiletics*, Delft

In dit artikel presenteren wij de uitkomsten van de eerste fase van het onderzoek in twee richtingen. Allereerst typeren we de inzet van de predikers bij de voorbereiding van kerkdienst en preek vandaag. Vervolgens verantwoorden we de gevolgde onderzoeksmethodiek bij de analyse van het kerkdienstmateriaal en presenteren we een selectie van de resultaten van deze analyse.

Het belang van de preek en de inzet van de predikers

De preek is één van de ‘kroonjuwelen’ van de Reformatie. In de protestantse theologie hangt de betekenis van de preek sterk samen met het besef van de Bijbel als het Woord van God dat richtinggevend is voor heel het leven. De prediking is daarmee vooral ‘dienst aan het Woord van God’, waarbij vertrouwd mag worden op de heilzame werking van dat Woord in de gestalte van de prediking.⁴ In algemene zin is de preek naar protestants begrip bedoeld om *coram Deo* de verbinding te leggen tussen de wereld van de Schriften waarin God zich kenbaar maakt en de geloofs- en levensvragen van de hoorders in hun wereld. Theologisch gezien wordt de preek gedragen door de belofte dat de Geest van God werkzaam is daar waar het Woord gepredikt wordt. Dat wil zeggen dat Christus Zelf in het gepredikte Woord zozeer present is, dat het Woord als heilsmiddel werkt en de mens in het Woord de bevrijdende dimensie van het heil mag ervaren. In het spoor van Bullinger in de *Confessio Helvetica posterior* van 1566 klinkt dit als ‘*praedicatio verbi Dei est verbum Dei*’. Een dusdanig hoge opvatting van de prediking als verkondiging verwijst naar de erkenning van een sacramentele dimensie van de prediking.⁵ Het grote belang van de preek vertaalt zich eveneens in de tijdsbesteding van predikanten. Zij investeren veel tijd in de voorbereiding van hun kerkdiensten.⁶ Bij de

2010. Een verbinding met godsdienstpsychologisch onderzoek in H. Schaap-Jonker, *Before the Face of God: An Interdisciplinary Study of the Meaning of the Sermon and the Hearer's God Image, Personality and Affective State*, Berlijn 2008. Empirisch onderzoek in 28 verschillende congregaties in de USA is gepubliceerd in vier uitgaven van het ‘Listening to Listeners’ project, zie o.a. John S. Mc Clure, Ronald J. Allen (red.), *Listening to Listeners: Homiletical Case Studies*, St. Louis 2004.

4 Zie hiervoor de fundamentele nadruk op ‘dienst’ in de dubbele preekdefinitie van Karl Barth, *Homiletik, Wesen und Vorbereitung der Predigt*, Zurich 1970, 30 en recent in liturgisch perspectief F. G. Immink, *Het Heilige gebeurt: Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst*, Zoetermeer 2010, 142 e.v.

5 Dit besef is in de protestantse traditie telkens benadrukt én gerelativeerd: zo schrijven Van de Brink en Van der Kooi zowel over de preek als ‘sacrament bij uitstek’, maar ook over de mogelijkheid dat ‘heel de dienst, inclusief de bediening van het Woord in de verkondiging’ een sacramenteel karakter draagt. G. van den Brink, C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek: Een inleiding*, Zoetermeer 2012, 536, 538.

6 1,9% 2-4 uur; 13,2% 5-8 uur; 58,5% 9-12 uur; 24,5% 13-16 uur; 3,8% meer dan 16 uur. Dit is exclusief de tijd die kerkdienst en preek zelf vergen.

preek vragen de exegese en het schrijven van de preek de meeste tijd.⁷ Gevraagd naar hun opvatting over de functie van de prediking, geven de predikanten aan dat zij zelf de prediking in de eerste plaats zien als uitleg en toepassing van de Schriften (90,6%), in de tweede plaats als verkondiging van het heil (60,4%) en in de derde plaats als opwekking tot gelovig handelen (49,1%). Zij vermoeden echter dat dit voor de kerkgangers anders ligt. Die zien weliswaar uit naar uitleg en toepassing van de Schriften (86,8%), maar voor hen komt op de tweede plaats het belang van de bemoediging in het geloof (83%), in plaats van de verkondiging van het heil (26,4), terwijl zij in de derde plaats de opwekking tot gelovig handelen verwachten (52,8). Hiermee constateren we dat de voorgangers zelf een discrepantie aangeven tussen wat zij zien als hun roeping en opdracht aangaande de prediking en hetgeen de kerkgangers van hen verwachten. Wat predikers en hoorders verstaan onder het ‘belang van de prediking’, zou dus wel eens kunnen verschillen. Niettemin veronderstellen predikanten wel dát de prediking van belang is voor de hoorders: 71,7% veronderstelt dat de prediking ‘enigszins belangrijk’ is voor de hoorders, en 28,3% veronderstelt zelfs ‘zeer belangrijk’. Hoe de hoorders hier zelf over denken, is in deze fase van het onderzoek niet onderzocht.⁸

Over het algemeen geldt, dat de prediking in de Protestantse Kerk in Nederland plaatsvindt in een context van afnemend kerkbezoek.⁹ Kerkdienst en prediking hebben kennelijk voor velen van hen die zich wel tot een kerk rekenen, niet meer een dusdanige betekenis dat zij de kerkdiensten ook daadwerkelijk bezoeken.¹⁰ We spreken daarom van relevantieverlies van de prediking, bedoeld als: het verminderen van het bereik van de prediking als centraal aspect van geloofscommunicatie binnen én buiten de christelijke gemeente. Of dit verlies aan centrale betekenis ook betekent dat de gelovigen zélf minder waarde hechten of betekenis geven aan de prediking, is in deze fase van het onderzoek niet onderzocht. Het is goed mogelijk dat de relevantie van de preek voor individuele hoorders nog steeds groot is. Vanuit het perspectief

7 52,8% van de voorgangers besteedt 3-4 uur aan het schrijven van de preek, 24,5% doet daar 5-6 uur over. Vertalen en exegese kost 28,8% van de voorgangers 3-4 uur, 51,9% besteedt daar 1-2 uur aan.

8 Het verschil in verwachting tussen predikanten en kerkgangers ten aanzien van de prediking blijkt wel uit ander onderzoek, zie Stark, *Proeven van de preek*, 281-282.

9 <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/953535E3-9D25-4C28-A70D-7A4AEEA76E27/0/2008e16pub.pdf>, 15 juli 2012.

10 Dat kerkdiensten en prediking lijden aan relevantieverlies, is ook door leidinggevendenden in de PKN opgemerkt. Het vijfjaarlijks rapport van de Visitatoren Generaal van de PKN uit 2006 roept op tot een herbezinning op de prediking. Dat heeft geleid tot een handreiking: *In gesprek over de preek: Een handreiking voor het gesprek over de preek in de gemeente en in de kerkenraad*. PKN Brochure, Utrecht 2009.

van de centrale plaats van de preek in de protestantse spiritualiteit is het echter problematisch dat de preek niet het beoogde bereik heeft. Bovendien hoeft het afnemende kerkbezoek niet specifiek gerelateerd te zijn aan de kwaliteit van de preek of het gebrek eraan. Niettemin blijken mensen kerkdienst en prediking gemakkelijk te kunnen missen. Onze stelling is dat dit verlies aan belang en bereik uiteindelijk funest is voor een protestantse opvatting van eredienst en geloofscommunicatie waarin de preek een centrale rol speelt. Hiermee is de probleemstelling van het onderzoek gegeven: *'hoe het komt dat protestantse preken de relevantie missen die zij gezien de centrale plaats in de eredienst én de bijbehorende functie voor de hoorders zouden moeten hebben?'* We spitsen deze probleemstelling nader toe op de praktijk van de huidige prediking. Die onderzoeken we voor dit artikel primair op het aspect van de inhoud, vanuit de onderzoeksvraag: *'Hoe komen vanouds kenmerkende aspecten van protestantse prediking naar voren in de erediensten van beginnende predikanten in de Protestantse Kerk in Nederland?'*¹¹

Materiaal en selectie

De Protestantse Kerk in Nederland (PKN) is een mainstreamkerk met meerdere theologische en spirituele tradities. Het empirische onderzoeksmateriaal waarop dit artikel zich baseert, is het op schrift uitgewerkte materiaal van 20 van de 60 kerkdiensten en een survey onder de betreffende voorgangers die materiaal beschikbaar stelden. In de bijgevoegde enquête gaven de predikanten een inschatting van de spirituele oriëntatie van de kerkgangers. Daarbij konden zij kiezen uit een door de onderzoekers ontworpen typologie die aansluit bij de in de PKN aanwezige richtingen en de daarbinnen vigerende zelf-definiëringen.¹²

- Vrijzinnig protestants: een vloeiende overgang tussen het christelijke en het algemeen-religieuze; een ondogmatische vroomheid.

¹¹ Wij realiseren ons dat een inhoudelijk onderzoek naar tekst van preken een reductie vormt van de acte van prediking en receptie ervan. Niettemin gaan wij ervan uit dat onderzoek naar de inhoud van de prediking een indicatie biedt voor de kwaliteit ervan.

¹² Hierbij is gebruik gemaakt van zelf-definities van verschillende stromingen. Voor vergelijkbare homiletische framing in Amerikaanse homiletische literatuur, zie Ronald J. Allen (red.), *Patterns of Preaching: A Sermon Sampler*, St. Louis 1998, 215-244; Paul Scott Wilson, *Preaching and Homiletical Theory*, St. Louis 2004; Joseph R. Jeter Jr., Ronald J. Allen, (red.), *One Gospel, Many Ears: Preaching for Different Listeners in the Congregation*, St. Louis 2002, 149-173; James R. Nieman, Thomas G. Rogers (red.), *Preaching to Every Pew*, Minneapolis 2001, 114-138.

- Oecumenisch protestants: een sterke oriëntatie op doorwerking van de liturgische beweging en veelal vanuit een oecumenische in steek een openheid voor en solidariteit met andere christelijke spiritualiteiten.
- Evangelisch: een methodistisch-piëtistische geloofstraditie; nadruk op het gevoelsaspect van het geloof en de expressie daarvan.
- Open-orthodox/confessioneel: de kerk en haar belijden als belangrijk voor het geloof; echter open voor vernieuwing van het belijden in gesprek met de cultuur.
- Orthodox-gereformeerd: een nadruk op het gezag van de Belijdenis en de in de traditie gevormde invullingen van liturgie en levenspraktijk.
- Ongedifferentieerde spiritualiteit: geen referenties of voorkeuren voor specifieke stromingen, open naar verschillende richtingen.

Uit de beantwoording van de vraag bleken twee tweetallen categorieën nauwelijks te scheiden: vrijzinnig correleert hoog met oecumenisch, en evangelisch met open orthodox. Orthodox-gereformeerd en ongedifferentieerd correleren daarentegen nergens mee. De correlaties geven aan, dat vrijzinnig en oecumenisch als geestelijke liggingen naar de beleving van de voorgangers inmiddels nauw met elkaar verbonden zijn. Deze beide categorieën zijn daarom samengevoegd tot één: Vrijzinnig-oecumenisch. Datzelfde geldt de categorie evangelisch en open-orthodox, geschaard onder de naam: Open-orthodox. Zo resteren vier categorieën: Vrijzinnig-Oecumenisch (VO), Open-orthodox (OO), Gereformeerd orthodox (OR), Ongedifferentieerd (OG).

Van elke stroming zijn vervolgens via een aselechte steekproef 5 exempla geselecteerd voor een eerste kwalitatieve analyse. Voor de analyse van het materiaal maken we gebruik van een kwalitatieve aanpak. Dit accordeert met het doel van het onderzoek dat exploratief van aard is en zoekt naar specifieke kenmerken van op zichzelf genomen heel verschillende preken.¹³ Om die te vinden is een gedetailleerde vorm van inhoudsanalyse nodig, waarbij er op het niveau van de talige vormgeving van het materiaal zelf gezocht kan worden naar zowel specifieke aspecten per preek of preektype als naar algemene patronen en verbanden. De methodiek van dit proces van conceptualisatie is verwant aan de *Grounded Theory*, waarbij via een inductieve benadering van het onderzoeksmateriaal via integratieve concepten fase voor fase theorievorming plaatsvindt.¹⁴ Onze onderzoeksopzet is echter niet louter inductief. Op

¹³ Hennie Boeije, *Analysis in Qualitative Research*, London 2010, 32-33.

¹⁴ Theo Pleizier, *Religious Involvement*, Delft 2010, 17.

basis van beschrijvende theorie betreffende de verschillende stromingen in de PKN vond een voorselectie plaats van het onderzoeksmateriaal, teneinde de diversiteit in de spreiding van het materiaal te waarborgen. De voor deze vraagstelling leidende onderzoeks-categorieën ofwel ‘sensitizing concepts’ hangen samen met door ons gedefinieerde fundamentele karakteristieken van protestantse prediking. Bij de inventarisatie en analyse van het op schrift gestelde materiaal van de kerkdiensten is gebruik gemaakt van het software-programma ATLAS-TI.

De centrale vraagstelling van het onderzoek richt zich speciaal op protestantse prediking. De volgende theologische zwaartepunten zijn voor de gehele breedte van de Reformatie van belang, kenmerkend dus voor het protestantisme, maar tegelijkertijd open genoeg om in de onderscheiden stromingen een eigen invulling te krijgen. Dit leidt tot de volgende analysevragen:

1. *Welke verwachtingen worden er bij de hoorders gewekt ten aanzien van de preek?*¹⁵
2. *Hoe komt de cultureel-maatschappelijke context aan de orde in de preek?*
3. *Welke – morele, culturele – waarden komen in de preek dominant naar voren?*
4. *Hoe komt God ter sprake?*
5. *Hoe spreekt de preek over de mens?*
6. *Hoe komt de spanningsverhouding van heil en onheil in de preek aan de orde?*
7. *Op welke wijze vormt de Bijbel bron en norm voor de prediking?*

Resultaten van het onderzoek

Verschillende verwachtingen ten aanzien van de preek

De verwachtingen die de prediker wekt ten aanzien van de prediking en die we afleiden uit het op schrift gestelde materiaal – onder andere in het gebed bij de opening van het Woord – , variëren sterk. In het *vrijzinnig-oecumenische* profiel van kerkdiensten gaat het om de notie van bewustwording en bezieling tot handelen. De kerkdienst is een plaats ‘waar wij onszelf kunnen zijn, waar wij ons gekend en gezien weten’ (VO-5). Hoorders worden in de

¹⁵ Deze vraag gaat vooraf aan de andere 6. De gezongen liederen, een eventuele toelichting bij de gekozen lezingen, de kwaliteit van de voorganger als lector, de eventuele definiëring van de preek – als uitleg, als verkondiging, als preek, als overdenking – zetten de hoorders in een bepaalde modus van luisteren. Zeker het gebed vóór de preek (gebed van de zondag, gebed om verlichting met de Heilige Geest) is hier in de protestantse traditie van belang. Toonzetting en inhoud van dat gebed weerspiegelen hoe de prediker denkt over de preek en welke verwachtingen hij of zij bij de hoorders wil wekken ten aanzien van de preek.

gebeden vooral gefocust op hun rol en verantwoording in relatie tot het heil, bijvoorbeeld dat wij ‘het zicht op uw koninkrijk’ mogen houden, het ‘visioen van rechtvaardigheid voor ogen blijven zien’ en ‘gewoon onze plicht kunnen doen’. In een *open orthodox* profiel klinkt de expliciete verwachting dat God zal spreken en handelen wanneer en doordat de Schriften worden uitgelegd: dat ‘God ook vandaag in ons midden wilt spreken en handelen’, en ‘ons door de hele dienst heen, door de lezing van de Bijbel en door de verkondiging zal aanspreken’ (OO-8). Daartoe werkt de Heilige Geest in ons hart (OO-6). In een *orthodox gereformeerd* profiel klinkt een vergaande identificatie van preek, uitleg van de Schriften en Gods spreken op dat moment. De voorganger bidt dat het Woord in het hart doordringt, ‘zodat we Gods eigen stem horen en verstaan’ (OR-14). Gods Woord en de prediking ervan in de kerkdienst liggen derhalve zeer dicht bij elkaar. Zo dankt de voorganger voorafgaande aan de lezing uit Jozua 24 dat ‘wij God mogen leren kennen door de prediking van het Woord’ (OR-15). In het *ongedifferentieerde* profiel variëren de verwachtingen ten aanzien van kerkdienst en prediking: van een daadwerkelijke verwachting dat het Woord verbonden is met het spreken en de heerlijkheid van God zelf, tot het opdoen van inspiratie en kritische zelfreflectie.

Zorgen om cultureel-maatschappelijke context

De vier kerkdienstprofielen tonen een opvallende overeenkomst in de waardering van de cultureel-maatschappelijke context als problematisch. De specifieke invulling ervan toont echter ook verschillen. Diensten van het *vrijzinnig-oecumenische* profiel beschrijven de cultureel-maatschappelijke context over de gehele lijn met bezorgdheid, maar ook met een zekere afstand. Het is de onveilige buitenwereld waar de hoorders deel aan hebben, maar waar zij vanuit de veilige geloofsgemeenschap een ander perspectief op hebben. Zo klinkt in het gebed om ontferming de sociaal-maatschappelijke werkelijkheid van meet af aan als problematisch: ‘omwille van alles wat wankelt en valt op uw aarde’ (VO-1, VO-5). Het gaat dan om bij name genoemde landen, om ‘al die plaatsen waar oorlog en vernietiging dagelijks om zich heen grijpen’, om ‘zichtbaar en onzichtbaar leed, om de dood en het sterven’. In VO-3 wordt in algemene zin gesteld ‘dat er nog veel moet veranderen in onze wereld’. In het *open orthodoxe* profiel komt de culturele en sociale context van nu nauwelijks aan de orde. In de slotpassage van OO-6 over het bedrog van Ananias en Saffira komt de samenleving globaal even in beeld, vanwege de behoefte aan ‘integriteit op financieel, economisch maar ook seksueel vlak’. OO-7 over een striemende aanklacht van de profeet Micha over de sociale verhoudingen in Israël thematiseert de sociale verhoudingen in de huidige tijd niet. Waar een context van ‘onrecht en geweld’ wordt benoemd, stelt de prediker ‘dat het in-

gewikkeld is' (OO-8), met direct daarbij de retorische vraag 'of wij niet medeschuldig zijn?'. Voor het *orthodox gereformeerde* profiel is de cultuur zichtbaar als de donkere achtergrond van het toneel voor het drama van God en mens. 'Ons leven speelt zich af "in bezet gebied"', luidt de titel van OR-11. In OR-12 tekent de prediker onze cultuur en samenleving als 'steeds oppervlakkiger', 'losbandig, en leeg'. Die leegte proberen mensen op te vullen met 'allerlei vage cursussen'. De vrijheidsdrang van de moderne mens, is die van de verliefdheid op 'de vrijheid van een voortvluchtige', aldus OR-12 met Augustinus. De 'cultuur van de mensen om ons heen', is 'van binnen seculier' (OR-14). In geen van de 5 orthodox-gereformeerde preken treffen wij expliciete, zelfstandige aandacht voor het goede, ware en schone, voor wat speelt in beeldende kunst, film, of bijvoorbeeld muziek of media. Het *ongedifferentieerde profiel* kenmerkt zich door betrokkenheid ten aanzien van het lijden op wereldwijde en individuele schaal maar tevens door een kritische houding ten opzichte van de westerse wereld en dito levensstijl. Veel mensen hebben het idee dat vroeger alles beter was, aldus één van de predikers, die met deze kwalificatie van de tijdgeest de gehele preek toonzet (OG-19). In twee van de vijf preken klinkt (zelf)kritiek: een gebed suggereert dat 'de westerse levensstijl' gevolgen heeft waar we liever niet over nadenken. Concreter dan dit wordt het echter niet gemaakt, want we vinden het 'ver en ingewikkeld' (OG-16). De maatschappelijke context van vandaag komt vooral aan de orde in gebeden waarin bewogenheid met de lijdenden in de wereld doorklinkt. Daarbij is er ontzetting over oorlogsgeweld, over natuurgeweld, (OG-18,OG-19) en zorg om bezuinigen (OG-16).

Individuele waarden en deugden

Als het gaat om waarden-oriëntaties, focussen de preken vooral op individuele motivaties tot handelen. Dit komt het sterkst naar voren in het *vrijzinnig oecumenische* profiel. Zo is jaloezie een algemeen menselijke en afkeurenswaardige karaktertrek (VO-3). Innerlijke vrijheid is een belangrijke waarde: dat we ons los kunnen maken van een druk leven waarin veel dingen aan ons trekken en ons bezighouden (VO-5). Een kernpunt lijkt de veronderstelling dat het nemen van individuele verantwoording helpt om de samenleving beter te maken. In het *open-orthodoxe profiel* komen we weinig expliciete referenties aan waarden tegen. Dit is in lijn met de bevindingen ten aanzien van de culturele oriëntatie: wanneer het gewone concrete leven in cultuur en samenleving weinig aan de orde komt, is er ook weinig aanzet om in dialoog te gaan met en over waarden. Een uitzondering vormt de inzet bij praktische en emotionele waarden zoals integriteit, eerlijkheid, vertrouwen en waarachtigheid (OO-6), maar ook hier verdwijnen deze waarden in de loop van de preek achter de

horizon. In het *orthodox gereformeerde* profiel ligt dit iets anders. Enerzijds blijven grote delen van het menselijk bestaan *coram Deo* buiten beeld in de onderzochte preken of komen slechts in algemene termen aan de orde. De prediker in OR-11 verwijst naar films die niet deugen, en waar ‘wij wel naar kijken’ en dat vervolgens bagatelliseren. De wereld ‘beïnvloedt’ de hoorders door ‘allerlei trends’ ... ‘in ons denken over normen en waarden’. Wat dat concreet is, wordt niet duidelijk. Familiewaarden komen aan de orde, met name wanneer er sprake is van een spanning tussen bijbelverhaal en ‘beproefde’ waarden in de christelijke traditie, vooral als het gaat om seksualiteit. Zo worstelt de prediker ‘ hoorbaar’ met Hebrreeën 11 dat Rachab, onder de geloofsgetuigen telt (OR-13). ‘Ik weet niet goed of het helemaal zo is, maar duidelijk blijkt uit alles dat de Heere Rachabs manier van omgaan met de verkeners zegent.’ De lezing brengt de prediker bij de deugden van huwelijk, seksualiteit en eerlijkheid die op het spel staan, maar dan vooral in geestelijk perspectief: ‘Ook met deze levensstijl – haar prostitutie – mag de vrouw tot God komen en zoeken naar redding’. OR-14 spreekt over ‘aanpassing van de hoorders aan de levensstijl’ van de ‘seculiere medeburgers’ en concretiseert dit naar de retorische vraag: ‘Waarom zouden we eigenlijk nog trouwen? Als het goed voelt, kun je toch ook gewoon bij elkaar in huis kruipen? En als het niet goed voelt, ga je weer bij elkaar vandaan.’ In het *ongedifferentieerde profiel* komen vooral waarden van relationele aard naar voren. Belangrijk is om dit praktisch vorm te geven in verzoening en leven in verbondenheid (OG-16). Geloof is dan vooral een waarde die het ethisch handelen stuurt, ‘om er voor de ander te zijn en om de goede relaties met elkaar niet op het spel te zetten, om de liefde niet te verspelen’ (OG-18).

Gods actueel handelen blijft in het ongewisse

Dat de beelden van God van profiel tot profiel verschillen, zal niemand verbazen. Homiletisch interessant is echter wel dat alle vier preektypen moeite hebben om duidelijk te maken hoe God in actuele zin op het leven handelt en betrokken is. In het *vrijzinnig-oecumenische* profiel articuleren de godsbeelden in de preken kwaliteiten van God als goedheid en trouw. God heeft het goede voor met de mensen en met de wereld (VO-1). God is de Eeuwige, Helper, Levensbron en Schepper, degene die wij nooit hebben gezien, de Bron van leven die ons bij name kent (VO-2). God wil niet zonder ons (VO-4). God overwint het kwade, God is liefde (VO-5). Jezus wordt niet aangeduid als Zoon van God, maar als mens, als leraar, voorbeeld en Messias. De Geest is de Geest van God en/of de Geest van Jezus, die werkt als kracht in mensen. In het *open-orthodoxe* profiel is het godsbeeld dat van een milde God. God is persoonlijk en aanspreekbaar. Je kunt Hem vertrouwend aanspreken (OO-7).

Hij vergeeft het kwaad, onze tekorten en verkeerde daden (OO-8). Wij mogen vragen hebben bij Gods handelen, maar ‘Gods Geest leidt de geschiedenis van de gemeente wel verder’ (OO-6). Waar de preken Gods genade ontvouwen, vertolken zij in korte lijnen de klassieke christologie: God is in Jezus degene die zelf de nood van de mens op zich neemt. Hoe God nú handelt, blijft in de preek onduidelijk. In de gebeden wordt God aangesproken als de Levende die handelt, vooral door nabij te zijn, veel minder door in te grijpen. In de preek blijft God nogal opgesloten in de beschrijving van wat Hij toen deed. In het *orthodox-gereformeerde* profiel is het godsbeeld eenduidig. God is de levende God, die handelt in de werkelijkheid, van Israël en van de individuele mens, toen en nu. God is de Almachtige, de Liefdevolle, die ook toornig kan zijn. Hij is de Heilige, met Wie wij alleen kunnen omgaan ‘omwille van Jezus Christus en diens kruisdood’. Hem heeft God dan ook gegeven ‘als Gods grote reddingsactie’. In Hem is God Zelf aan het werk. Jezus spreekt over zijn strijd met en overwinning over de bezetenheid, de duivel en de demonen. Hetzelfde geldt van de Geest in OR-12 en OR-15. Jezus en de Geest zijn God zelf, handelend in onze werkelijkheid. Het godsbeeld is derhalve persoonlijk, handelend, en trinitarisch. God leidt de geschiedenis, collectief en individueel. Onhelder is echter ook hier hoe de uitleg van de Schrift de reële presentie van de Levende Heer nú bemiddelt. Hoe stelt de uitleg van de Schrift God en de werkelijkheid van de Opstanding in onze werkelijkheid present? In het *ongedifferentieerde profiel* wordt God als goed en betrouwbaar geschetst. Daar waar een mens dwaalt en faalt, zal God zich toch blijven ontfermen, zo is de teneur. Jezus heeft een veelkleurig imago, niet zozeer als Verlosser maar als Vriend en Voorbeeld en degene die ook de macht, liefde en inzet van God belichaamt. In het gebed wordt God vooral aangesproken als ‘Goede God’ (OG-19, OG-16) en als de Levende (OG-16). God is degene door wie we gevonden worden, en ‘we weten Wie wij zoeken’. ‘Hij alleen kent mij en bij Hem ben ik geborgen, met heel mijn leven, met heel mijn wezen, met heel mijn zijn’ (OG-18), die ons beschermt (OG-19,OG-20). Over Jezus wordt gesproken in termen van toewijding en liefde (OG-18). Jezus heeft ‘alle macht in hemel en op aarde’. Hoe dat uitwerkt, is niet duidelijk en blijft in beeldspraak, want Jezus ‘trekt niet aan alle touwtjes’ (OG-17).

De mens als Imago Dei: verantwoordelijk en kwetsbaar

In alle vier profielen zien we de mens als *imago Dei*, maar waar het gaat om de consequenties ervan verschilt de aanspraak van de hoorders. In het *vrijzinnig-oecumenische* profiel is de mens vooral een kwetsbaar wezen van goede wil. Er is geen sprake van een breuk tussen God en mens door zonde of schuld. Er is eerder sprake van een verwijdering tussen God en mens wanneer

de mens zijn roeping verzaakt. Het kwade lijkt vooral een mentaliteitsprobleem. De blik waarmee wij naar onszelf mogen kijken is de blik waarmee God naar ons kijkt: vriendelijk en welwillend (VO-1). De mens kan boven machteloosheid uitgroeien door zelf verantwoordelijkheid te nemen en goede keuzes te maken (VO-5). In het *open-orthodoxe profiel* stemmen de preken overeen waar het gaat om de falende mens die verantwoordelijk en schuldig is en vergeving behoeft. Er zijn wel accentverschillen tussen een nadruk op menselijk tekort (OO-6, OO7, OO8) dan wel op menselijke schuld (OO9). In het *orthodox-gereformeerde* preektype wordt de mens alleen in zijn schuld, zonde en dood getekend. OR-11 tekent de mens tussen God en de duivel. ‘Als Jezus komt met Zijn evangeliewoord, moeten we dan niet toegeven gebonden te zijn?’ De ondertoon van het spreken over de mens, ook de gelovige mens, de kerkelijke mens, is kritisch en somber. Wanneer OR-12 het nieuwe leven in de vrijheid van de Geest contrasteert met het oude dat voorbij is, vervolgt de preek: ‘Gemeente, ... laten we eerlijk zijn... Soms moet je zeggen dat de gemeente van Christus op aarde haast een onleesbare brief is geworden..’. De mens moet inzien redding nodig te hebben (OR-13). Dat gaat niet zonder aanvaarding van het oordeel van God, zo benadrukt P13. Alleen ‘in en door Christus’ kunnen wij God dienen (OR-14).

De preken in het *ongedifferentieerde* profiel kennen een divers mensbeeld, waarbij sterfelijkheid, zonde en gebrokenheid een plaats krijgen. Tegelijkertijd is daarmee niet alles gezegd, want er klinkt ook een fundamenteel vertrouwen in het menselijk verlangen naar God en in de menselijke mogelijkheden om verantwoordelijkheid te nemen en ‘in Jezus naam’ te handelen. In een preek over het verhaal van Kain wordt de mens van meet af aan aangesproken op zijn verantwoordelijkheid (OG-16). De mens kent weemoed naar een verloren paradijs van de jeugd of van ‘vroeger was alles beter’. Niettemin is het zwaar om als mens verantwoordelijk te zijn voor je doen en laten (OG-19). De mens heeft keuzevrijheid (OG-20) en kan kiezen voor het goede, maar kent ook twijfel in het geloof (OG-17).

Heil en onheil als realiteiten

Analoog met de verschillen in godsbeelden in de preken, verschillen de preektypen in hun oriëntatie op heil en onheil. In het vrijzinnig-oecumenische profiel is heil het besef door God gezocht en gekend te zijn en het is eveneens het besef dat het mysterie van het geloof niet in woorden te vatten is. Heil is mystiek, is ten diepste het vinden van je door God gegeven bestemming en heil valt te delen in de ontmoeting rond de verhalen van de Schriften. Heil is toegelaten worden tot het mysterie van het ‘geloofsgeheim’ van Jezus’ opstanding uit de dood (VO-1). Heil is ook dat Gods koninkrijk een enorme groei-

kracht heeft (VO-2) en dat kleine dingen eraan kunnen bijdragen. Heil is zo ook gevolg geven aan de aansporing van God die leidt tot een nieuw en heilig leven met Christus. Niet omdat het moet, maar ‘omdat je inziet dat het goed is’, dat dit de bestemming van de mens is: ‘in verbondenheid en liefde samenleven’ (VO-3). In het *open orthodoxe* preektype zien we in de preken dat de scherpte van de spanningsvelden, die in de tekst aanwezig zijn, worden geneutraliseerd, door veralgemenisering, door relativering, of door voorbeelden die niet congruent zijn met de vertolkte inhoud. De preken krijgen daarvoor iets huiselijks, onschadelijks. Waar in gebeden de dingen en de mensen die het aangaat bij de naam genoemd worden, zoals misbruik (OO-7), is dat in slechts één van de preken het geval (OO-9). Ook wanneer de Bijbelgedeelten – het verhaal van Ananias en Saffira, Micha 7 – er alle aanleiding toe geven, blijven de spanningen in de preek laag. Het *orthodox gereformeerde* preektype lijkt hier sterk op. Heil is redding uit de macht van het kwaad. Het kwaad is de duivel, de zonde als macht, en kwaad als verleiding. Verzoening en vergeving – door Christus – zijn de kern van wat heil is. Ze zijn echter niet de kern van de preken (OR-11,OR-13,OR-14). De heilsorde, met als kern de rechtvaardiging van de goddeloze, komt niet in beeld. Evenmin komen de universele kanten van het heil aan de orde. In het *ongedifferentieerde* preektype hangt heil nauw samen met het verlangen naar God en Christus en met de trouw van God. Heil wordt niet beschreven in systematisch-theologische termen, maar betrokken op de eigen ervaringen van driften, herinnering en verlangen. Heil is verlangen naar Jezus, naar Gods aanwezigheid en weten dat je gevonden bent (OG-18). Onheil is zonde. En zonde wordt in meerdere preken vooral psychologiserend geïnterpreteerd als bijvoorbeeld onderdrukte woede en jaloezie (OG-16). Heil is dat God desondanks trouw blijft (OG-19).

De Bijbel: Deus dixit, Deus dicet

De hermeneutische benadering van de Bijbelse geschriften verschilt tussen de profielen. In de *vrijzinnig-oecumenische* benadering is de Bijbel vooral een boek met verhalen. Haar gezag ontleent ze aan de zeggingskracht van deze verhalen. Het letterlijke niveau van verstaan leidt tot niets (VO-1), er is een geestelijk verstaan nodig om te begrijpen waar het onze existentie raakt (VO-4, VO-5). De Bijbel is op dieper niveau ‘bewaarplaats van eeuwige waarheid en prachtige wijsheid’ (VO-4). In het *open orthodoxe* profiel wordt God verondersteld te spreken in en door de Bijbelverhalen. Gods stem verstaan: dat is de belofte en de bede bij de lezing van de bijbel en de preek. Dit komt sterk overeen met het *orthodox gereformeerde* type. Er zit in de preken veel bijbeluitleg, vanuit de theologische overtuiging dat God in de Schrift en door de uitleg van de Schrift handelt en spreekt. Tegelijk heeft de hoorder de ervaring

dat God in het Bijbelverhaal ‘opgesloten blijft’. Hermeneutisch is onhelder hoe de God-van-toen nú werkt. In het *ongedifferentieerde* preektype worden de Schriften niet gepresenteerd als geopenbaard Woord van God, maar als zingevend verhaal en vooral als mogelijkheid tot identificatie in narratieve prediking. Zo wordt een schriftlezing uit Genesis 4 gepresenteerd als ‘verhaal’ (OG-16) en historiserend en psychologiserend naverteld. De inzet voor het commentaar bij de tekst ligt in het handelen van mensen, niet in het handelen van God.

Conclusies

De centrale vraag ten behoeve van de eerste analyse van de preken luidde: ‘Hoe komen vanouds kenmerkende aspecten van protestantse prediking naar voren in de erediensten van beginnende predikanten in de PKN vandaag?’ We zetten een aantal voorlopige conclusies op een rij:

Wat betreft de verwachting ten aanzien van de preek, constateren we dat alleen in het orthodox-gereformeerde profiel van de prediking heilsbemiddeling verwacht wordt. Bij de andere drie profielen zijn de verwachtingen ten aanzien van de prediking veel meer gericht op bewustwording, bestaansverheldering en beleving van aanvaard zijn. In het vrijzinnig-oecumenisch profiel worden de verwachtingen van de preek door de predikers niet gekoppeld aan een spreken van God of aan het handelen van Godswege maar eerder andersom: de preken trachten de mens te stimuleren om het bestaan gelovig op te vatten en hiervoor de Bijbelse teksten als inspiratiebron te gebruiken. Hierin zien we een meer antropologische dan theologische gerichtheid van de preek. Ten aanzien van het beeld van de cultuur valt op dat voor zover die in beeld komt, dat vooral negatief is. De predikers zijn bezorgd over wat in cultuur en samenleving speelt. Wel valt op dat in veel preken in een polariteit gedacht wordt: de cultuur iets is van de wereld buiten de kerk. Opvallend uniform is het beeld dat veel aspecten van het menselijk bestaan niet of nauwelijks aan de orde komen in de preken. De mens als schepsel, met de levens- en geloofsvragen die daarbij horen, komen niet of in heel algemene termen aan de orde. Wel in gebeden en voorbeden, maar veel minder of niet in de preken. De waarden-oriëntatie in de preken is voorts sterk beperkt tot individuele deugden en familiewaarden. Door de algemene termen waarin zowel de culturele context alsook de existentiële en geloofsthematieken benoemd worden, krijgen de preken theologisch, homiletisch en retorisch weinig profilering en krijgt in feite iedere preek een wat globale en algemene boodschap die weinig met de specifieke context van doen heeft. Het mensbeeld verschilt uiteraard per stroming. Wel valt de optimistische toonzetting op, zeker waar het de gelovigen zelf betreft: zij zijn van goede wil, geborgen, aanvaard, kwetsbaar,

zoekend, maar ook open voor twijfel, verleiding en kwaad. De harde randen van het menselijk bestaan in zonde, het kwade als keuze en als daad, schuld en lot komen slechts zijdelings aan bod. De orthodoxe profielen wijken hier echter van af. Maar ook daar gaat het eerder om de verhoudingen buiten de mens, zoals in de polariteit God versus Duivel, dan om de verhouding tussen God en mens die zich afspeelt in de aardse realiteit. Klassieke soteriologie komt nauwelijks aan de orde, de thematiek van de rechtvaardiging speelt feitelijk geen rol. Dat geldt ook voor de orthodox-gereformeerde stroming. Veel preken spelen zich af in de locus van de heiliging (ethiek) of van de providentie (zingeving, leiding). Het 'sola scriptura' van de Reformatie betekent in de huidige tijd dat het gezag van de Schriften zich *indirect* kan bewijzen als zinvolle aanwijzing van Godswege maar nauwelijks als *directe* openbaring van God, behalve in de Gereformeerde orthodoxie. Echter ook daar betreft het vaak de beschrijving van Gods directe openbaring toen en daar. De transformerende werking van de preek die in het 'semper reformanda' besloten lag, lijkt in veel preken te zijn verschoven naar de vraag: hoe wordt ik een betekenisvol mens met religieuze ervaring?

Concluderend is homiletisch gezien de kracht van deze preken vooral dat zij binnen de bandbreedte van het gegeven profiel een zekere eenduidige en dus voor hoorders herkenbare inhoud schetsen. Dat maakt de preken echter ook tamelijk voorspelbaar en eerder gericht op bevestiging dan op vernieuwing van de perspectieven van hoorders. De brede narratieve insteek van vele preken biedt mogelijkheden tot identificatie. De homiletische zwakte is echter de theologische, existentiële en retorische vaagheid die uiteindelijk taal, stijl, inhoud en relevantie van de preek bepaald.

Semper Reformanda: prediking in een veranderende context

De homiletische zwakte van preken die aldus lijden aan een gebrek aan profilering hangt naar ons idee samen met de veranderende maatschappelijke, culturele en levensbeschouwelijke context waarbinnen predikers preken en hoorders horen. Dit uit zich op drie punten: Ten eerste is de plaats van het christelijk geloof en van de kerk als instituut in onze culturele en maatschappelijke context onhelder, diffuus geworden. De kerk in de westerse samenleving is getalsmatig en in zijn rol als betekenisgever van het menselijk bestaan gemarginaliseerd in de cultuur. Voor zover mensen de vragen van zingeving en ethiek nog wel binnen een religieus discours stellen, is dat discours open naar meerdere tradities en religies. Ook veel gelovigen zijn religieus pluralistisch en eclecticistisch. Postmoderne tijdgenoten leven in een netwerksamenleving. Kerkdienst en prediking kunnen daar deel van uitmaken, maar niet per definitie. Een zingevend instituut als een kerk is al snel te institutioneel, en te een-

vormig. Een tweede aspect betreft de theologie. De protestantse theologie heeft het moeilijk om adequaat te reageren op de veranderde context. De tijd van de zogeheten ‘grote theologen’ met hun ‘richtinggevende concepten’ is voorbij. Omvattende theologische concepten en hun uitwerking door predikers hadden betekenis voor de groep en geestelijke stroming waarbinnen de predikers functioneerden. Binnen de groep of stroming was er een overeenstemming over de inhoud, én over de fronten, waartegenover men zich profileerde. Dat samen gaf een heldere bedding voor een betekenisvolle prediking. Predikers vandaag moeten echter zowel een heldere theologische identiteit uitstralen alsook voldoende flexibel en informeel genoeg zijn om de vele contexten van hun hoorders aan te spreken. Dat is geen geringe opgave. Ten derde is er vanuit het perspectief van de hoorders én de predikers onduidelijkheid over de verwachtingen ten aanzien van de functie van de prediking. Het maakt nogal een verschil of men inwijding in discipelschap, persoonlijk getuigenis, Christusverkondiging of gelovige oriëntatie in het alledaagse leven verwacht. Ook de verwachting ten aanzien van de werking van de prediking als bijvoorbeeld onderricht of veeleer evenement bepaald hoe men de prediking zal ervaren. Voor predikers betekent dit een nauwkeurige afstemming van zowel specifieke oriëntatie op de hoorders alsook helderheid aan focus en functie in de prediking.

Prediking in een tijd van transitie is niet eenvoudig en niet alle aspecten van de preek zijn maakbaar. Niettemin kan het theologische onderwijs naar ons idee bijdragen aan bovenstaande punten door een hernieuwde bezinning op de homiletische uitwerkingen binnen verschillende stromingen van de PKN en bijbehorende aandacht voor de verschillende functies van de prediking vanuit protestants perspectief. Bovendien is in het onderwijs van belang dat bijbels theologen, exegeten, systematisch theologen en homileten samenwerken, teneinde de theologische en homiletische competenties van voorgangers te integreren en te optimaliseren en gedifferentieerd te kunnen luisteren naar tekst en hoorders. En ten derde vraagt het orale aspect van de prediking continue aandacht voor retorica in het homiletisch onderwijs, teneinde het homiletisch repertoire van voorgangers in de huidige communicatieve context te verbreden.

Dr. H. de Leede en Dr. F. Stark zijn als docent homiletiek verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam, Postbus 7161 1007 MC Amsterdam. E-mail hdeleede@pthu.nl en fstark@pthu.nl